

EŞİTLİK HAKKANIYET HAK

Onur HAMZAOĞLU*

Özet: Bu çalışmada "hak", "hakkaniyet" ve "eşitlik" kavramları tarihsel süreçte içerik olarak incelenmiştir. Sınıflı toplumlarla birlikte insanlığa mal olan bu kavramların, sınıfsız toplumsal yaşantının ardından yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasal farklılıklardan köken aldığını söyleyebiliriz. Çalışmada hakkaniyetin, bölüşümün adaletli olmasının sağlanmasıyla sınırlı olduğu bu nedenle, eşitliğin yerine kullanılmasının doğru olmadığı belirlenmiştir. Makalenin sonunda, eşitlik, "hayatın öznesinin insan olduğu bir toplumsal yaşantı ile her bir bireyin gereksinimlerinin karşılanması hedefidir" olarak tanımlanmıştır. Böylece eşitlik isteminin-eşitliğin, statik değil, dinamik bir içeriğe sahip olduğu belirlenmesi ortaya konmuştur.

Anahtar sözcükler: Eşitlik, Hakkaniyet, Hak, Sınıflı toplum

Equality Equity Righth

Abstract: This study examines the concepts of "right", "equity" and "equality" with reference to their content in historical process. It can be said that these concepts derived from economic, social and political differences and became inherent in class societies that historically followed classless society. The study asserts that the concept of equity is limited to ensuring a relatively fair distribution and therefore, it is not correct to use the concept as the same with equality. At the end of the article equality is defined as the "objective of responding to the needs of each and every individual in a social life where humankind is the subject of life." This approach stresses the dynamic nature of the call for equality against a static outlook.

Key words: Equality, Equity, Righth, Class society

Bu çalışmada hak, hakkaniyet ve eşitlik kavramları ayrı ayrı ele alınmıştır. Yöntem olarak, bu kavramların ortaya çıkışı, gelişimi, değişimi ve birbirleriyle ilişkileri tarihsel ve toplumsal bağlamda incelenmiştir. Son bölümde, toplumsal yaşantıdaki eşitlik kavramının tanım önerisi paylaşılmıştır. Her üç kavramın sağlık alanındaki yeri, kullanımı ve söz konusu ilişkilerin örneklerle gösterilmesi başka bir çalışmanın konusu olabilecek kapsamda olduğundan, bu makalede ele alınmamıştır.

Hak

Dilimizde kullanılan biçimiyle hak, Arapça kökenli bir addır. Din alanında özel ad olarak Tanrı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, ad olarak "adalet", "adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey, kazanç", "dava veya iddiada gerçeğe uygunluk, doğruluk", "verilmiş emekten doğan manevi yetki", "pay" ve "emek karşılığı ücret" olmak üzere altı ayrı anlamda, sıfat olarak da "doğru, gerçek" anlamında kullanılmaktadır (www.tdk.gov.tr). Hak ayrıca, kelime olarak atasözü, deyim ve birleşik fiillerde ve birçok birleşik sözde de bulunmaktadır.

İnsan doğduğunda, kendi doğasından kaynaklanan bazı haklarla doğmaz. Hak(lar), toplumsal ilişkiler içerisinde elde edilir. Bu nedenle, hangi kuramsal çerçevede ele alınırsa alınsın, günümüzde haklar "doğal" değil, "toplumsal" ve "tarihsel"dir. İnsan olmanın gereği olarak düşünülen haklar (öznel haklar), nesnel haklara dönüştürülebildiği sürece insan yaşantısında anlam kazanır. Buna karşın, diğer alanlarda olduğu gibi, sağlıklı olabilmenin gerektirdiği hizmetlerin kullanılabilmesi için, bu hizmetlerin tanımlanmış (nesnel) hak olması da yeterli değildir.

Pozitif hukuk kapsamında biçimlenen öznel hakların nesnel hak olarak tanımlanması biçimsel bir saptamadan öteye gidememektedir. Bu nedenle, nesnel haklardan herkesin gereksinimi çerçevesinde, herhangi bir toplumsal engelle karşılaşmadan yararlanabilmesi için, hak(lar)ın tanımlanmış olmasının yanı sıra ulaşılabilirliği-kullanılabilirliği için gerekli olan toplumsal, iktisadi ve siyasi koşulların da sağlanmış olması gereklidir.

Toplumların yapısında tarihsel olarak yaşanan gelişmeler bağlamında, "doğal hukuk" olarak bilinen pozitif

*Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD

hukuk ve bu çerçevede görülebilecek "hak" kavramının, toplumsal yaşantıda ayrıcalıkların yaşanmaya başlanmasıyla birlikte tanımlandığı düşünülmektedir (**Şenel, 1996**). Hak kavramının zaman dilimi olarak, cinse ve yaşa dayalı fizyolojik temelli işbölümünün sonrasında, çok büyük ölçüde topluma dayalı işbölümü ile şekillenen, tarımcı ve hayvancı toplum biçiminden sınıflı toplum biçimine-köleci toplum biçimine geçişte ortaya çıktığı öngörülebilir. Hatta bu öngörü çerçevesinde, hak kavramının-talebinin Akdeniz çevresindeki toplumlarda doğup geliştiği de söylenebilir. Konuyla ilişkili ilk yazılı belge Mezopotamya'daki köleci toplum biçiminin yaşandığı dönemden günümüze kadar ulaşabilen bir zamanlar Babil'deki Hammurabi Kanunları olarak bilinmektedir (**Mack, 1979**).

Hak kavramı, ilk önce ayrıcalıkları onaylayan (eşitsizlikçi) bir düşünce olarak doğup gelişmiştir. Örneğin; efendinin doğuştan efendilik hakkı vardır, köle doğuştan köle kalmaya mahkûmdur. Bununla birlikte, zaman içerisinde hak kavramının giderek ayrıcalık olgusuna karşı geliştirilen (eşitlikçi) bir düşünce olarak geliştiği görülmektedir (**Şenel, 1996**). Her iki durumda da pozitif hukuk kapsamında tanınan hakların varlığı, toplumsal yaşantıda sınıfların ve bundan kaynaklanan toplumsal ayrıcalıkların ve özgürlüksüzlüğün varlığının kanıtı olarak kabul edilebilir. Toplumsal yaşantıda "hak"ların bu temeldeki varlığı, ayrıcalıkların var olduğunun ve varlığının kabul edildiğinin başka bir deyişle, toplumsal eşitsizliklerin varlığının ve "kabul edilirliliğinin" kanıtıdır.

Bu durumun söz konusu olduğu, sınıflı toplumlarda yaşamın öznesi insan değildir. Sınıflı toplum biçimlerinin en gelişkini/vahşisi olan kapitalist toplum biçiminde de ayrıcalıkların/eşitsizliklerin kabul edilebilirliğini sağlamak için; varlıksal eşitlik, günah eşitliği, fırsat eşitliği, şartlarda eşitlik (erişim ve yararlanma eşitliği) gibi, özünde eşitlik barındırmayan tanımlar/yaklaşımlar üretilmiş/uygulanmıştır.

Pozitif hukuk kapsamında nesnel hakka dönüştürülmeye çalışılan tüm hak uygulamaları, içinde yaşadığımız toplumsal eşitsizlikler koşulunda küçük reformlar gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Bu durumda göz ardı edilmemesi gereken, toplumsal mücadeleler sonucu nesnel hakka dönüştürülen öznel hakların uygulayıcısının hakkı elde eden öznel hakları olmadığıdır. Uygulayıcılar egemen sınıflar başka bir deyişle, öznel hakların nesnel haklara dönüştürülmesine karşı çıkarlardır. Sınıflı toplumsal yaşantıda tarih boyunca haklar, iktidarı örgütleme ve iktidara karşı koyma aracı olmuş, aynı zamanda

da iktidarı karara bağlama aracı özelliğini taşımıştır. Öyle ki, bu bağlamda birçok hak işlevleri-rolleri üzerinden sıklıkla çatışmaktadır.

Günümüzde haklar daha çok insan hakları üzerinden paylaşılmakta ve üç kuşağa ayrılmaktadır: İlk kuşak insan hakları, ikinci kuşak insan hakları ve üçüncü kuşak insan hakları. İlk kuşak insan hakları, kişiye devletin karışamayacağı bir alan veren özgürlükler ve siyasal haklardır. Siyasal haklarla kişi, yönetime katılma hakkına da sahip olur. İkinci kuşak insan hakları, ekonomik ve sosyal haklar olarak adlandırılır. Kişiler, devletten bazı alanlara karışmasını talep ederek, korunmasını ve gözetilmesini bekler. Sağlık, konut ve çalışma hakları bu kuşak haklardır. Üçüncü kuşak insan hakları, dayanışma haklarını kapsar. Kişinin, örgütlü toplumun ve devletin aynı zaman ve ölçüdeki katkısını gerektiren haklardır. Çevre hakkı, barış hakkı ve kalkınma hakkı bu kuşak haklardır.

İnsan hakları kuşakları farklı gereksinimlerle ortaya çıkmıştır. Birinci kuşak haklar, burjuvazinin çıkarları ile ilgilidir. Burjuvazinin, feodal beylere karşı yürüttüğü mücadele ile elde edilmiş olan kişilik haklarını ve siyasal hakları da kapsamaktadır. Söz konusu mücadele, özünde egemenlik sorunu üzerine oturmuştur. İkinci kuşak haklar, işçi sınıfının ve saflarındakilerin çıkarları ile ilgilidir. İşçi ve emekçilerin kapitalistlere karşı yürüttüğü -farkında olsun ya da olmasın özünde sınıfsal olan- mücadele ile elde edilen sosyal ve ekonomik hakları kapsar. Emek sömürsü üzerinden yürütülen mücadele ile, antikapitalist mücadeleyle biçimlenmiş, vücut bulmuştur. Üçüncü kuşak haklar, ulusötesi şirketlerin ve emperyalizmin yarattığı çelişkilerden doğan uluslararası düzeydeki ortak sorunlarla baş edebilmekle ilgilidir. Dayanışma haklarını kapsamaktadır. Uluslararası ölçekli sömürü üzerinden biçimlenmiştir. Ulus ve ulus devlet ile emperyalistler ve ulusötesi şirketler arasındaki mücadelenin, antiemperyalist mücadelenin bir ürünüdür. Söz konusu içeriği nedeniyle, üçüncü kuşak insan haklarında diğer kuşaklardan farklı olarak hak öznesi, kişiler yanında devletler de olabilmektedir.

Günümüze kadar ulaşılmış olan haklar ile ilgili "başyapıtlar" sıfatı ile tanımlanan metin ve çalışmalar (Magna Charta[1215], Büyük Sözleşme 2009; Hoşgörür Üstüne Bir Mektup[1685], J. Locke 2005; Toplum Sözleşmesi[1762], J. J. Rousseau 2006; Tüze Felsefesi[1821], G. W. F. HEGEL 2006; Hürriyet Üstüne[1835-1840], J. S. MILL 2004; Kölelik Yolu[1943], F. A. HAYEK 2004,) ile uluslararası sözleşmeler (İnsan

Hakları Evrensel Beyannamesi [1948], Avrupa Sosyal Şartı [1961], Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı [2000]) incelendiğinde, *iki temel saptamaya ulaşılmaktadır. Bunlardan ilki, "Hak kavramı, talep olarak var olduğundan bu yana, hiçbir zaman mülkiyet ilişkileri dışında, mülkiyet sınırını aşan bir hukuk ve hak anlayışı geliştirilmemiştir, ikincisi ise "Hak(lar), konjonktürelidir".*

Bu aşamada, "başyapıtlar" sıfatı ile tanımlanan metin ve çalışmalarda yukarıdaki saptamalarımıza kaynaklık eden bulguları paylaşmak konuya nesnel bir temel sağlayacaktır. Önce ilk saptamamıza dayanak olanları sıralayalım:

İngiltere'de Kral Johnnes, Papa III. Innocentius (Kilise adına) ve baronlar arasında 15 Haziran 1215 tarihinde imzalanan Magna Carta Libertatum (Özgürlükler Sözleşmesi) ya da en bilinen adıyla Magna Carta (Büyük Sözleşme), yaygın olarak, kralın yetkilerini sınırlamayı ve hukuk kurallarının kralın yetkilerinin üzerinde olduğunu tanımlamaya çalışan bir başka ifadeyle, hukuk devleti arayışının belgesi olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, Özgürlükler Sözleşmesi'nin özünde, başta toprak olmak üzere, özgür yurttaşların (kontların, baronların ve yüksek rütbeli askerlerin) ve kilisenin mülkiyetine kralın müdahalesinin engellenmesini, özel mülkiyet haklarının tanımlanması ve güvenceye alınmasını hedeflediği gözden kaçırılmamalıdır. G. W. F. Hegel, 1821 yılında kaleme aldığı Tüze Felsefesi adlı eserinde hak tanımını her insanın mülkiyeti olma hakkı olarak ifade ederken, herkesin mülkiyetinin eşit olmasının haksızlık olacağını belirtmektedir. Hegel aynı eserinde hak'kı ilişkiler, mülkiyet ve sözleşme gereci olarak tanımlarken, hak'kın mülkiyet ilişkileri içinde içeriğe göre açığa çıkacağını belirtmektedir. Hoşgörü Üstüne Bir Mektup (1689) adlı eserinde J. Locke, özel mülkiyet hakkının sağlanması ve korunmasını kanunların öncelikli işlevi olarak tanımlamaktadır. "Devlet, bana göre, sadece kendi sivil çıkarlarını tedarik etmek, korumak ve geliştirmek için teşkil edilmiş bir insan toplumdur. Sözünü ettiğim sivil çıkarlar, hayat, özgürlük, sağlık ve beden dinlenmesi; ve para, araziler, evler, eşyalar ve benzeri gibi maddi şeylerin mülkiyetidir." (Locke, 2005) ifadesinde de görüldüğü gibi, devleti özel mülkiyetin sağlanmasının güvencesi, özel mülkiyeti de hayatın öznesi konumuna yerleştirmektedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yayımladığı eserinde F. Hayek, liberalizmi yeniden tanımlama gereksinimini saptayıp, özelliklerini ortaya koyduğu Kölelik Yolu başlıklı eserinde, hakkın temelinde özel mülkiyetin varlığı

ve korunması gerektiğini vurgularken, reformizmin uygulama biçimi olarak şekillenen sosyal devlet uygulamalarının temelindeki asgari ücret ve mülkiyet konularına da değinmektedir.

"Hak(lar), konjonktürelidir" saptaması için gerekli bulguları yukarıdaki tüm eserlerde, yazarların ya da Özgürlükler Sözleşmesi'nde olduğu gibi tarafların dönemlerinde egemen toplum biçiminin içinde onun koyduğu sınıfsal ilişkileri temelde koruyarak hak'kı ve içeriğini tanımladıkları görülmektedir. Örneğin, XVII. yy. ile XX. yy. liberallerinin farklılığını Locke ile Hayek karşılaştırması ile görebilmek mümkündür. Tabii ki farkında olunması gereken aradaki farklılığın kaynağının düşünürlerin-yazarların kişilikleri ya da 300 yıllık fark değil, 300 yıl önce ve sonra yaşamış oldukları toplumsal yapılarındaki farklılıktır. Birisi sanayi devrimi ile birlikte kitlesel üretim, kentleşme ve toplumsal refahın artmaya başladığı bir dönemde yazılırken, diğeri reel sosyalizmin yükseldiği, kapitalizmin sosyal devlet uygulaması ile "geri çekilmek" zorunda kaldığı ekonomik, siyasal ve sosyal olarak başka bir dönemde yazılmıştır. "Hak(lar), konjonktürelidir" saptaması ile ilgili bulgular İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile Avrupa Sosyal Şartı ve Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı metinleri incelendiğinde çok daha kolaylıkla ortaya konabilmektedir.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin ardı ardına gelen iki maddesindeki farklılığın nasıl değerlendirilmesi gerekiyor? "Madde 25/1. Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. (...) Madde 26/1. Herkes eğitime hakkına sahiptir. Eğitim, en azından ilk ve temel eğitim aşamasında parasızdır. (...) (http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/index.htm). Beyanname'de, sağlık ve eğitim herkese hak olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, eğitimin temel aşaması için "parasız" olma koşulu getirilmesine karşın, sağlık için böyle bir koşul söz konusu değildir. Neden?

Yaklaşık 40 yıl ara ile yayımlanmış olan Avrupa Sosyal Şartı ile Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı ardı ardına okunup değerlendirildiğinde, yukarıdaki sorunun yanıtına ulaşmak daha da kolaylaşmaktadır (http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/index.htm):

Ekim 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı ile Avrupa Birliği'nin, üyeleri için neler önerdiği ve neler sağlayacağını taahhüt ettiği önemlidir. Şöyle ki;

*"Madde 11- Sağlıkın Korunması Hakkı
Akit taraflar (...) uygun önlemler almayı taahhüt eder.*

*Madde 12- Sosyal Güvenlik Hakkı
(...) bir sosyal güvenlik sistemi kurmayı ya da koru-
mayı,...en az Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 102
numaralı sözleşme kapsamından daha düşük düzeyde
olmamak üzere yeterli bir düzeyde tutmayı,... ta-
ahhüt eder.*

*Madde 13- Sağlık ve Sosyal Yardım Hakkı
(...) hakkının etkin biçimde kullanılmasını sağlamak
için;...herkese yeterli yardımı sağlamayı ve hastalık
halinde bunun gerektirdiği bakımı sunmayı (...) ta-
ahhüt eder."*

Her üç maddede de, sözü edilen hakların sağlan-
masının, hem akdi imzalayacak ülke tarafından
hem de Birlik tarafından taahhüt edildiği ifade
edilmektedir. Avrupa Sosyal Şartı'na yukarıda
sıralanan başlıklar dışındaki maddeler üzerinden
bakıldığında, bu metnin içeriğinin söz konusu top-
lumlar için ilgili konularda şartlarda eşitliği hedefle-
diği görülmektedir.

2000 yılının son çeyreğinde, Avrupa Sosyal Şartı
metninin yerine gündeme getirilen başka bir me-
tin, yine Avrupa'nın bu alandaki metni, Avrupa Birli-
ği Temel Haklar Şartı'dır.

Temel Haklar Şartı'nda akit taraflara yer verilme-
miştir. Birlik, hükümetleri sorumsuzlaştırarak-azade
ederek her türlü sorumluluğu -neyse o- kendi üzeri-
ne almıştır. Bunun yanı sıra, metnin giriş bölümün-
de yer verilen, *"Birlik, sermayenin serbest dolaşımını,
yerleşme özgürlüğünü sağlar."* cümlesi ile Avrupa
Birliği'nin birinci koşulunun sermayenin özgürlüğünü
sağlamak olduğu belirlemesi yapılmaktadır.

*"Madde 34- Sosyal güvenlik ve sosyal yardım
(...) sosyal güvenlik yardımları ve sosyal hizmetlerden
yararlanma hakkını tanımakta ve saygı göstermek-
tedir. (...) sosyal ve konut yardımından yararlanma
hakkını tanımakta ve saygı göstermektedir."*

Bu maddede görüldüğü gibi, hak kavramı artık baş-
lık olarak dahi kalkmış bulunmaktadır. Birlik böy-
lece, sosyal güvenlik ve sosyal yardım başlığındaki
hizmetlerin toplumun üyelerine nasıl ulaştırılacağı
konusunda en azından 40 yıl öncesine göre daha
geriye adım atarak, bunu ülkelerin tercihlerine bı-
rakmaktadır. Dikkat edilirse, ellili yılların sonunda
taahhüt edilen haklara 2000'li yılların başında yal-
nızca saygı gösterilmektedir. Bu durumda "eskisi

gibi herkes için değil" değerlendirmesinin yapılma-
sı hiç de yanlış olmayacaktır. Aslında metinde "Ser-
best dolaşması sağlanacak olan sermayenin gerek-
sinimini karşılayabilmek için, toplumun sosyal gü-
venlik ve yardımdan mahrum kalması gerekiyorsa
kalır" denmiş olmaktadır.

*"Madde 35- Sağlık hizmetleri
Herkes, ulusal yasalar ve uygulamalarda belirtilen
şartlar çerçevesinde koruyucu sağlık hizmetlerinden
yararlanma hakkına ve tıbbi tedaviden yararlanma
hakkına sahiptir."*

Sağlık hizmetlerinde de aynı şekilde, ülkeler kendi
keyfiyetlerine bırakılmakta Birlik, bir koşul ya da
asgari bir düzey tanımlamamaktadır. Bu metinde
dikkat etmemiz gereken bir zamanlar "hak" olarak
tanımlanan, beraberinde içerikleri de belirlenen
hakların ortadan kaldırıldığı en azından kapsamları-
nın olumsuz yönde büyük değişikliklere uğradığı,
şartlarda eşitlik düzeyinin de fırsat eşitliğine gerile-
tilmiş olduğudur. Doğal olarak, "kim(ler) için olum-
suz, kim(ler) için gerileme" sorusunu da beraberin-
de doğuran bir saptamadır.

Siyaset, toplumsal sınıf, grup ve partilerin sınıfsal çı-
kar ve amaçları yönündeki faaliyetleri olarak tanımla-
nıyorsa ki tarihsel olarak katılmamak yanlış olur,
günümüz dünyasında bir sınıfın (emekçiler) çıkarına
olan diğer sınıfın (patronlar) çıkarına olmamaktadır.
İkinci Dünya Savaşının ardından kapitalist toplum
biçiminin talebini karşılayacak nitelikli emek-gücü
arzu yetersizliği, reel sosyalizmin toplumlarda yarat-
tığı etkilenmeyle de birleşince, patronlarla emek-
çiler arasında toplumsal mutabakat sağlanmıştı.
Bununla birlikte, 1970'li yıllarla birlikte kapitalizmin
üretim krizine girmesi, emek-gücü arzının talebin
üzerinde olması ve reel sosyalizmin çözülüşü ile bir-
likte toplumsal mutabakat patronlar tarafından tek
tarafı olarak bozulmuştur. Avrupa Birliği'nin yak-
laşık 40 yıl ara ile yayımlanmış olduğu Avrupa Sosyal
Şartı ile Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın içerik-
lerindeki fark bu pencereden okunmalıdır. Kapitalizm,
canlı bir organizma gibidir. Gereksinimleri dö-
nemsel farklılık gösterir. Hak kavramının içeriği de
kapitalizmin gereksinimine ve sınıf mücadelesinin
düzeyine paralel olarak değişmektedir.

Hakkaniyet

Türkçe Sözlük'te Arapça kökenli bir ad olarak yer
alan hakkaniyet, hak ve adalete uygunluk, doğru-
luk, nasfet anlamına gelmektedir (www.tdk.gov.tr).

Thomas Hobbes, 1651 yılında yayımlanan Leviathan adlı eserinde toplumsal yaşantının temel dinamiklerinin tanrısal değil, insani olduğunu ve insanın temel gereksinimi olan “güvenlik gereksinimi” nedeniyle yurttaşların aralarında toplumsal sözleşme yapmaya yöneldiğini paylaşmakta ve toplumsal yaşantının her alanı için bir “doğal durum” tanımlamaktadır. Doğal durumun ana içeriğini de “insanın varlığını sürdürme hakkı”nın oluşturduğunu ifade etmektedir. Hobbes bu içeriği “doğal hak” olarak adlandırmaktadır. Hobbes, doğal hak’ı “insanın-bireyin kendi doğasını, yani kendi hayatını korumak için kendi gücünü dilediği gibi kullanmak ve, ... her şeyi yapmak özgürlüğü” olarak, özgürlüğü de dış engellerin yokluğu olarak tanımlıyor. Görüldüğü gibi Hobbes için esas olan birey’dir. Ona göre, toplum, bireyin varlığının sürdürülebilmesi için gerekirken, devlet de bireyin güvenliğinin sürdürülmesine hizmet etmek zorundadır. Hobbes adalet ve mülkiyetin devletin kuruluşuyla başladığını belirtip, adaleti, herkese kendisinin olanı sürekli verme iradesi olarak tanımlarken, mülkiyetin olmadığı yerde adaletsizliğin de olmayacağı saptamasını yapmaktadır. Hobbes’a göre devletin olmadığı yerde mülkiyet de yoktur. Hobbes eserinde, yaşadığı dönemdeki toplum biçiminin-feodalizmin varlığını mutlak olarak kabul etmekte, değişebilirliği-değiştirilebilirliği ile ilgili hiçbir şüphe ya da sorgulama dile getirmemektedir. Ortaya koyduğu kavramların kökenine aşkın özneyi-tanrıyı koymamakla ilerici bir tutum sergilemekle birlikte, kökene bireyi koyarak toplumsal formasyonun varlığı ve belirleyiciliğini görmezden gelmektedir.

Hakkaniyet, Hobbes’un Leviathan’ında, bölüşümde adalet olarak tanımlanmakta, herkese, akla göre ona ait olanı eşit olarak dağıtmak olarak ifade edilmektedir. Hobbes’a göre, “... bölünemeyen şeyler, eğer mümkünse ve miktarı esirgemeksizin yetiyorsa, ortaklaşa kullanılmalı; bölünebilir ise, hakkı olan kişilerin sayısı ile orantılı olarak kullanılmalıdır. Çünkü, aksi takdirde, bölüşüm hakkaniyete aykırıdır.” (Hobbes, 2013). Leviathan’da yer aldığı biçimiyle hakkaniyet dilimizdeki karşılığıyla da uyumludur.

Tarihsel süreç içerisinde baktığımızda, hakkaniyetin özellikle adalet sistemi içerisinde var olan mahkemelerin adalet dağıtma konusunda “daha hassas davranmalarına olanak tanımak” için kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Kavram ilk olarak Roma’da *aequitas* olarak kullanılmış daha sonra İngiliz Hukuk Sistemi’nde bugün de kullandığımız şekliyle, *equity* olarak kullanılmaya başlanmıştır. Tarihsel olarak hakkaniyet, yasadaki yazılı metinler ve adalet

kurumundaki metinlere yönelik yargılama yapıldığında, doğruluk, uygunluk, adalet ya da gerçek hak ediş sağlanamadığı düşüncesiyle yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu gerçek hak edışı, adaleti sağlamanın yolu da, yazılı metinler dışında alınan kararlar olarak kabul edilmiştir. İngiliz hakkaniyet mahkemeleri konunun günümüze en yakın örnekleridir.

Adalet, ihtilafın varlığını öngörür. Önceden “uyumlu” hale gelmiş bir düzende adalet uygulanamaz ve kullanılamaz durumdadır. Buradan hareketle, adaletin bir denkleştirmeye denk geldiğini, denkleştirmeye uğraştığını ifade edebiliriz. İşte sözü edilen bu denkleştirmenin adı *hakkaniyet’tir*. Hakkaniyet hak ve adaletle uygunluğu ifade ettiğine ve adalet te ancak ihtilafın varlığında söz konusu olabileceğine göre hakkaniyet, ihtilafın olmadığı yerde kullanılamaz, hakkaniyetten yararlanılamaz. Bir kurum olarak adaletin varlığı ve devamlılığı ihtilafın varlığına ve devamlılığına bağımlıdır. Hak ve adaletle uygunluk sağlanabilmesi için uygulanan hakkaniyet te bu nedenle ihtilafın kaynağını ortadan kaldırmaz, kaldıramaz; yalnızca olgusal düzeyde denkleştirmeler yaratır.

Buraya kadar paylaşılan bilgiler ışığında bazı saptamalarda bulunmak olanağı ortaya çıkmıştır. Bir şeyin erişilebilir (access) olmasının ve adaletin (justice) ayrıcalığı giderebileceği öngörüsünün yaygın kabulü hakkaniyetten beklentiye artırmaktadır. Oysa, hakkaniyet var olan zenginliğin adaletli, adil (equitable) bölüşümü ile ilgilendir. Hakkaniyet, insanların yetenek ve beceri aracılığı ile doğan farklılıkları kabullenmeleri anlamına gelir. Bir başka ifadeyle, Sosyal *Darwinizm’in* kabulüdür. ‘Yeteneği olan daha saygın yerde, yeteneği var daha varsıl, yeteneği var daha iyi işi var, diğerleri yeteneksiz oldukları için gerideler vb.’ İşte hakkaniyet bir boyutu ile bunu desteklemektedir. Önemli bir başka durum, hakkaniyet kavramı kullanıldığında farklılıkları doğuran nedenler, özetle farklılıkların kaynağı göz ardı edilmektedir. Çünkü hakkaniyet, gerçekte farklılıkların yumuşatılmasıyla ilgilendir. Başka bir yönü de hakkaniyet ile sorunun bireysel düzeyde ele alınmış, sorunların toplumsal düzeyi, kısaca temel nedenin dışarıda tutulmuş olmasıdır. Özetle ‘hakkaniyeti farklılıkların adaleti’, ‘hakkaniyetsizliği de farklılıkların adaletsizliği’ olarak tanımlayabiliriz. Ancak, göz ardı etmemiz gereken bir nokta da hakkaniyetin doğru- dan ölçülememesi, ölçmenin mümkün olmadığıdır.

Bununla birlikte, bireysel yetenek ve başarı sınıfları arası hareketlilik için aracı olabileceği sürece eşitlik sorununun; hakkaniyet ve adalet sorununa

dönüştüğü söylenebilir. Çünkü, başarılı olan ve çok çalışanın sınıflı toplum biçimlerinde de kazanabiliyor ve saygınlığını artırabiliyor olduğu konusu gündeme kolaylıkla getirilip, toplumsal etkenin varlığı ve etkisi gözlerden kaçırılmamaktadır.

Eşitlik

Biraz dikkatlice ve sorgulayarak bakıldığında toplum biçimlerinin, toplumsal ilişkilerin incelendiği, değerlendirildiği çalışmaların büyük bölümünde eşitlikten değil, eşitsizlik ve eşitsizliklerin sonuçlarından söz edildiği fark edilebilir. Eşitlik, çoğu zaman bu metinlerde yer almaz. Ya da eşitsizlik, nedenleri ve sonuçları itibariyle bir değerlendirme ile ortaya konduktan sonra, eşitlikten, bozulan ve ulaşılmaması gereken bir durum ve hedef olarak bahsedildiğine tanık oluruz. Bu durumun söz konusu olduğu çalışmalarda çoğunlukla, iki milyon yıllık bir süreye ulaştığı bilinen sınıfsız toplumsal yaşantı dönemine yer verilmediği, yanı sıra, sınıflı toplumsal yaşantı olarak da kapitalizmle sınırlı kaldıklarından eşitsizliğin kapitalist toplum biçimine içselleştirildiği diğer sınıflı toplum biçimlerinde neredeyse yok sayıldığı izlenir. Özetle "eşitlik, eşitsizlik(ler) üzerinden dolaylı olarak tanımlanmaya, açıklanmaya çalışılmakta ve kapitalizme özelleştirilmektedir" saptaması paylaşılabılır.

Bryan Turner, Eşitlik adlı kitabında tek bir tanım vermek yerine, eşitliğin dört tipinin olduğunu -varlıksal eşitlik, fırsat eşitliği, şartlarda eşitlik ve sonuçlarda eşitlik- belirtip her birini ayrı ayrı açıklamayı tercih etmiştir. Bunlardan varlıksal eşitlik, insanın yalnızca insan olmasından kaynaklanan ve doğuşuyla birlikte sahip olduğu, bazı dinlerde ve ahlak anlayışlarında görülen eşitlik tipi olarak tanımlanmaktadır.

Fırsat eşitliği; yurttaş eşitliği, devlet alanında eşitlik olarak da bilinmektedir. Sınıflar arası eşitliğin hukuksal olarak tanımlanmasıdır. Herkese ticaret yapma, okuma, çalışma, seçme ve seçilme hakkı yasal olarak tanınmıştır. Ancak, bunların kullanılabilir olmasıyla ilgilenmez. Var olan hakların hemen tümü parayla satın alınmaktadır. Parası olan "herkes" okuyabilmekte, parası olan "herkes" sağlık hizmetinden yararlanabilmekte, parası olan "herkes" ticaret yapabilmekte, parası olan "herkes" parlamenter demokraside temsil edilmekte, parası olmayanlar da emeğini "özgürce" ve "pazarlık yaparak" satabilme hakkına yasal olarak sahip bulunmaktadır. Fırsat eşitliği, kişilerin tanımlanmış bu haklar kapsamında, yetenek, beceri ve çalışkanlıkları ölçüsünde başarıya ulaşabilecekleri kabulüyle rekabet ortamının

sağlanmasını koşullar. Fırsat eşitliği, feodalizmin son dönemlerinde burjuvaziye yasal kısıtlamalardan kurtarmayı hedefleyen, klasik liberalizmin bir ürünüdür. Bu nedenle rekabete başlama aşamasındaki farklılıklarla, sınıfsal aidiyetlerden kaynaklı eşitsizliklerle ilgilenmez. Bunun için, bir anlamda eşitsizliğin hukuksal tanımlaması olarak ta kabul edilebilir. Yalnızca, herkese (kişiye) istediği her alanda "yarışa" başlama hakkının verilmesi ve rekabet koşullarının sağlanmasıyla ilgilidir.

Şartlarda eşitlik (erişim ve yararlanma eşitliği) ise; kapitalizmin reformizm evresinde yaşam bulmuş, yurttaşlığı toplumsal düzeyde tanımlamış ve toplumsal bölüşüm yeniden düzenlenerek hayata geçirilmiştir. Herkesin önceden tanımlanmış (asgari) ölçülerde/düzeyde eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi haklara ulaşabilmesini ve yararlanabilmesini ifade eder. Daha fazlasını istiyor ve/veya gereksiniyorsa para karşılığında satın almak durumundadır. Birçok bileşeni içermekle birlikte, şartlarda eşitlik kapitalizmin genişleme döneminin bir manüplasyonu olarak, sosyal devlet uygulaması döneminde, özellikle Batı Avrupa ülkelerinde bir süre (yaklaşık otuz yıl) uygulanmıştır. Sınıflar, sosyoekonomik statüler ve yerleşim yerleri arasındaki ekonomik, sosyal (sağlık, eğitim, ulaşım, haberleşme vb.) farklılıklar kısmen azalsa bile, özünde sürmüştür. Fakat ekonomik durumun ardından yaşanan bunalımla birlikte "verilen" haklar geri alınmıştır ve kaybedilmiştir.

Sonuçlarda eşitlik, yurttaşlığın fırsat eşitliğinde olduğu gibi yasal, şartlarda eşitlikte olduğu gibi toplumsal haklarla birlikte ekonomik hakların varlığını da içerir. Sonuçlarda eşitlik için tanımlanan ekonomik hakların temelinde üretim araçlarının mülkiyeti, denetimi ile üretime katılım bulunur. Toplumun üretici temeli üzerindeki mülkiyetin ve denetimin toplumsallaştırılmasıyla sağlanabilir.

Engels, ilk baskısı, Fransız Komününü'nün hemen sonrasında, işçi sınıfının iktidarı için devrimci umutların yoğun olarak yaşandığı bir dönemde, 1878 yılında yapılan Anti-Duhring adlı eserinde eşitlik kavramıyla özel olarak ilgilenmiştir. Kavramı tarihsel süreç içerisinde taşıdığı özelliklere göre ele alan Engels, tam eşitlik, görelî eşitlik, burjuva eşitliği ve proleter eşitlik olmak üzere o tarihe kadar dört tip eşitlik yaşadığı-talebi bulunduğunu ortaya koymuştur (**Engels, 1995**).

Tam eşitlik, insanların insan olarak ortak bir şeye sahip oldukları ve bu ortaklıklar üzerinden eşit

oldukları anlamına gelmektedir. Engels, bu tanımlamanın gerçek olabilmesi için insanların, yalın insan kavramı dışındaki bütün farklılıklarından (sınıf, cinsiyet, kültür, din, yetenek vb.) ve ulusal, siyasal ve ekonomik ilişkilerden “kurtulmuş”, dışında tutulmuş olmasının zorunluluğunu, bu nedenle de tam eşitliğin mümkün olmadığını ortaya koyar (**Engels, 1995**).

Görelî eşitlik ile bir toplumun bütün üyelerinin eşit bir siyasal ve toplumsal değere sahip olma hakkını ifade etmektedir. Engels, buradaki hakların kökeninin de yine insan olma ortak niteliğinden köken aldığı vurgular. Sınıflı toplumlarda, sınıflara rağmen bütün insanlar arasında uygulanan bu kapsamdaki eşitliğin Hristiyanlıktaki ilk günah eşitliği olduğu örneğini vermektedir (**Engels, 1995**).

Burjuva eşitliği, esasında ekonomik ilişkilerdeki gelişmelerin yarattığı gereksinimlerin karşılık geldiği siyasal değişimlerin dört başı mamur bir örneğidir. Başlangıçta kendisi de feodal bir zümre olan burjuvazi, zanaatın yerini manüfaktürün alması ve gelişen dünya ticaretiyle birlikte, engellerle karşılaşmaya başlayınca eşit hukuk temelinde özgürce değişim yapabilen, özgür emtia sahiplerinin varlığını zorunlu kılan koşulların yaratılması için mücadele etmek zorunda kaldı. Söz konusu tarihsel dönemde birbiriyle benzer düzeydeki bağımsız devletlerin varlığı söz konusu özgürlük ve eşitlik taleplerini bir ya da birkaç devletle sınırlı kalmak yerine ülke sınırlarını aşan, neredeyse evrensel düzeyde başka bir ifadeyle, insan hakları olarak ilan edilmesinin koşullarını da yaratmış oldu (**Engels, 1995**).

Engels, burjuvazinin feodalizmde sınıfsal bir taleple yurttaş eşitliğini sağlmasına benzer olarak, kapitalizmde de burjuvazinin eşitlik istemlerine proleter eşitlik istemlerinin eşlik edeceği belirlemesini yapmaktadır. Burjuva eşitliğinin olduğu gibi proleter eşitlikte tarihsel ilişkiler gerektiren bir üründür. Bununla birlikte, proleter eşitlik talebi burjuvazinin ki gibi yalnızca ne devlet alanına ne de sınıf ayrıcalıklarının kaldırılmasıyla sınırlı değildir. Proleter eşitlik talebi ekonomik ve toplumsal eşitlik talebidir ve gerçek içeriği, sınıfların kaldırılması talebidir (**Engels, 1995**). Yukarıda sunulan gruplamayla Turner’in gruplaması ve içeriklerdeki benzerlik dikkat çekidir. Günümüzde siyasal yaşamın bir aracı olarak kullanılmasında işlevsellik olarak Turner’in gruplamasının kolaylık sağlayacağı ortadadır. Ancak, içeriğin dolayısıyla hedeflerin somutlanması ve tarihsel süreçle ilişkisinin kurulması açısından Engels’in Anti-Dühring’de yazdıkları gözden uzak tutulmamalıdır.

Dilimizde eşit sıfat, eşitlik ad olarak kullanılmaktadır. Türkçe Sözlük’te eşit, “yapı, değer, boyut, nicelik ve nitelik bakımından birbirinden ne artık ne eksik olmayan iki ya da daha çok şey” ve ‘aynı haklardan yararlanan, aynı düzeyde olan kimse’ olarak tanımlanmaktadır. Eşitlik ise “iki ya da daha çok şeyin eşit olması, yasalar yönünden insanlar arasında ayırım bulunmaması ve bedensel, ruhsal başlıkları ne olursa olsun, insanlar arasında toplumsal ve siyasal haklar yönünden ayırım bulunmaması” durumları olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr).

K. Marks, eşitliği, 1867 yılında yayımlanan, Kapital’in birinci cildinde Meta ve Para kısmında Değer Biçimi ve Mübadele Değeri başlığında, eş değer biçimini açıklarken, Mutlak Artı Değerin Üretimi kısmında İş Günü başlığında, normal iş günü için mücadele ile çalışma süresinin zorlayıcı yasalarla sınırlandırılması açıklarken ve Sermayenin Birikim Süreci kısmında, Artık Değerin Sermayeye Dönüşmesi başlığında, meta üretimine özgü mülkiyet yasalarının kapitalist mülk edinme yasaları haline gelişini açıklarken; hem iki ya da daha çok şeyin eşit olması hem de aynı haklardan yaralanan ve yasalar yönünden insanlar (patronlar) arasında ayırım bulunmaması anlamlarında kullanmıştır. İlki için, Aristoteles’in “eşitlik olmadan değişim (mübadele), ortak bir ölçü ile ölçülebilme (ölçekdeşlik) olmadan da eşitlik olmaz” saptamasını, metaların değer ifadesinde bir eşitlik ilkesinin olduğunun Aristoteles tarafından görülmüş olduğunu belirtmektedir. Devamında da “A metasının değerinin herhangi bir B metası ile ifade edilmesi, (o meta ile arasında) bir değişim (mübadele) ilişkisi kurar; ... metalar arasında nitel eşitlik ve nicel orantı kurulmuş olmaz” saptamasını yapmaktadır. Marks eşitliği benzer anlamda, “değişim (mübadele) yasasının, eşitliği, sadece birbirleri karşılığında alınıp verilen metaların değişim (mübadele) değerleri için gerekir” belirlemesinde de kullanmaktadır. Marks eşitliği, aynı haklardan yararlanan, yasalar karşısında insanlar (patronlar) arasında ayırım bulunmaması anlamındaki kullanımını da kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabet koşullarının düzenlenmesiyle ve yine kapitalistlerin emek-gücü sömürsünde aralarındaki farklılığın kaldırılması talepleri üzerinden, bizzat onların konuşma metinlerinden örnekleyerek belirtmektedir (**Marx, 1986**).

Marks, W. Bracke’ye gönderdiği 5 Mayıs 1875 tarihli mektubunun ekinde paylaştığı Alman İşçi Partisi Programına Kenar Notları metninin, eşitlik kavramını tartışırken, göz önüne alınması gereken en önemli metinler arasında bulunduğunu paylaşmamız gerekiyor. Marks burada, Parti Programını

çeşitli yönleriyle eleştirirken, programda yer verilen "eşit hak" kavramını da özel olarak eleştiriyor. Eşit-hak'ın burjuva sınırlar içinde kaldığı-bulunduğu tespitini yaptıktan sonra bunu gerekçelendirilmektedir. 'Üreticilerin hakkı, sağladıkları emekle orantılıdır; eşitlik, gerçekte, ölçümün aynı ölçütle, emek ile yapılmasından ileri gelmektedir. ... emeğin bir ölçü işlevi görebilmesi için, süre ve yoğunluk olarak belirlenmiş olması gerekir, ... eşit hak, eşit-olmayan emek için eşit olmayan haktır. Hiçbir sınıf farkı tanımaz, çünkü her insan bir diğeri gibi emekçidir; ama bireysel yeteneklerin ve üretken kapasitenin doğal ayrıcalık olarak eşitsizliğini örtük olarak tanır. ... bu hak, özünde, her hak gibi eşitsizliğe dayanan bir haktır. Doğası gereği, hak, ancak aynı ölçü birimi kullanıldığında söz konusu olabilir, ama eşit olmayan bireyler ancak ... yalnızca emekçi olarak hesaba katılır, diğer her şey göz ardı edilirse, aynı ölçütle ölçülebilirler. ... bir işçi evlidir, öteki değildir; birinin ötekinden daha çok çocuğu vardır, vb. vb.. Bu durumda eşit emek sarf ettikleri halde ve dolayısıyla toplumsal tüketim fonundan eşit ölçüde yararlanma olanağına sahip buldukları halde, biri gerçekte ötekenden çok alacaktır, biri ötekenden daha zengin olacaktır, vb.. Bütün bu kusurlardan kaçınılacaksa, eşit hak değil, eşit-olmayan hak olmalı' (Marx, 2002). Görüldüğü gibi, Marks, eşitliğin: 1. ölçümünün her yerde, her zaman ve herkes için yapılabilmesi için aynı birimin kullanılması gerektiğini 2. ölçüt birimi olarak emeğin kullanılması gerektiğini, 3. emekçiler arasındaki bireysel yetenek ve üretken kapasitesinde doğal ayrıcalıklar bulunduğunu 4. (matematiksel olarak) eşit emek karşılığında toplumsal tüketim fonundan (matematiksel olarak) eşit yararlanmanın emekçilerin (sosyal, fizyolojik vb.) farklılıkları nedeniyle eşitlik değil eşitsizlik yaratacağını vurgulamaktadır. Buradan hareketle, niyet her ne olursa olsun, başlama noktası, yetenek ve bölüşüm dikkate alındığında eşitliğin sağlanamayacağını söyleyebiliriz.

Marks, aynı metinde eşitliği, "herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinimine göre" olarak tanımlamaktadır. Bunun için de; "emek artık yalnızca geçim aracı değil, ama kendisi yaşamsal gereksinim olduğu zaman" diğeri bir ifadeyle, komünist toplumun yüksek aşaması koşulunu koymaktadır (Marx, 2002).

Sonuç olarak, tarihsel süreç izlendiğinde eşitlik ve hak kavramlarının eşitsizliğe karşıt olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun da temel nedeni sınıflı toplumlarla birlikte ekonomik ve siyasal alanda ortaya çıkan farklılıkların bir sonucu olarak yaşamaya başlanan eşitsizlikler ve adaletsizliklerdir.

Bu saptamalardan hareketle, toplumsal yaşantı da eşitliği eşitsizlik üzerinden değil, doğrudan tanımlamanın bir gereksinim olduğunun altını bir defa daha çizip, eşitlik tanımı önerimi paylaşmak isterim. "Eşitlik, hayatın öznesinin insan olduğu bir toplumsal yaşantı ile her bir bireyin gereksinimlerinin karşılanması hedefidir." Bu tanımda, hayatın öznesinin insan olduğu bir toplumsal yaşantı ve bu toplumsal yaşantıda gereksinimlerin karşılanması hedeflenmektedir. Hem söz konusu nitelik geliştikçe hem de toplumsal fon çoğaldıkça (ikisi birlikte ya da ayrı ayrı) eşitliğin içeriği de değişecektir. Söz konusu tanımda eşitlik, statik değil dinamik bir içeriğe sahip olduğu belirlemesiyle ortaya konmuştur. Böylece eşitlik isteminin ve içeriğinin sonunun gel(e)meyeceği vurgusunun yanı sıra, eşitlik isteminin her bir toplum biçiminde de ekonomik, siyasal ve toplumsal bir istem olarak geliştirilebileceğinin doğruluğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Engels, F, (1995), *Anti-Dühring*, (Çev.: Kenan Somer), 3. Baskı, Ankara, Sol Yayınları.
- Hayek, F A, (2004), *Kölelik Yolu*, (Çev.: Turhan Feyzioğlu / Yıldırım Arsan), Ankara: Liberte Yayınları.
- Hegel G W F, (2006), *Tüze Felsefesi*, (Çev.: Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hobbes T, (2013), *Leviathan*, (Çev.: Semih Lim), 11. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Locke, J, (2005), *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, (Çev. Melih Yürüşen), Ankara: Liberte Yayınları.
- Mack, R E, (1979), *The Code of Hammurabi. Republic of Irak, Ministry of Culture and Information. State Organization of Antiquities and Heritage, Baghdad.*
- Magna Charta-Büyük Sözleşme, (2009), *Büyük Sözleşme ya da Özgürlükler Sözleşmesi* (Çev.: Çiğdem Dürüşken), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Marx K, (1989), *Kapital*, 1. Cilt, (Çev.: Alaattin Bilgi), 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K, Engels F, (2002), *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, (Çev.: Barışta Erdost), 4. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Mill, J S., (2004), *Hürriyet Üstüne*, (Çev.: Mehmet Osman Dostel, Ömer Çaha), Ankara: Liberte Yayınları.
- Rousseau, J J., (2006), *Toplum Sözleşmesi* (Çev.: M. Tahsin Yalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Şenel A, (1996), *İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları Demokrasisi İlişkisi*, İzmir Barosu İnsan Hakları Hukuku ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını:9, İzmir.
- TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu, <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/index.htm>
- www.tdk.gov.tr, TDK, Türkçe Sözlük,
- Turner B, (1997), *Eşitlik*, (Çev. B. Şener), Dost Kitabevi, Ankara.